

ORTA ASYA'DA ETKİN BÖLGESEL BÜTÜNLEŞME ÇABALARI: ŞANGHAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ (ŞİÖ)

EFFECTIVE REGIONAL INTEGRATION EFFORTS IN CENTRAL ASIA:
THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION (SCO)

Yrd. Doç. Dr. Can ZEYREK, canzeyrek@yahoo.com

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra Orta Asya coğrafyasında yeni oluşan devletlerin ekonomik yetersizliklerinden dolayı, o bölgedeki ilk bütünleşme çabalarının zayıf kaldığı görülmüştür. Özellikle iki büyük güç olan Rusya ve Çin, ikili ilişkilerini düzeltme girişimlerini başarıyla gerçekleştirebilmeleriyle birlikte, etkin bir bölgesel bütünleşme platformunun oluşumu daha mümkün kılınabilmiştir. Şanghay İşbirliği Örgütü, belirli bir etkinlik ölçüsünde hem bölgenin iktisadi dinamiklerini harekete geçirebilmekte, hem örgüte üye olan devletler arasında önemli siyasi konularda mutabakatın sağlanabilmesine katkıda bulunmaktadır. Şanghay İşbirliği Örgütü, Doğu Bloku'nun çözülmesinden sonra Orta Asya bölgesinde meydana gelen genel belirsizliklerin ve otorite sorunlarının üstesinden gelebilme dürtüsünden kaynaklanan doğal bir sonuç olarak da algılanabilir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel bütünleşme, Ekonomik yetersizlikler

ABSTRACT

After the dissolution of the Soviet Union, initial regional integration efforts in Central Asia have been poor due to economic shortcomings of the newly emerging post-Soviet states. Especially along with the successful attempts of the two great powers Russia and China to promote their bilateral relations, the creation of an effective regional integration project seems to be more feasible now. The Shanghai Cooperation Organization has the ability to evoke economic capacities of the region and to contribute to the achievement of a mutual understanding regarding political issues among the member states within a certain degree of effectiveness. The Shanghai Cooperation Organization could be perceived as a natural result emanating from general uncertainties and the will to overcome the power vacuum after the end of the Cold War.

Key Words: Regional integration, Economic shortcomings

1. GİRİŞ

Orta Asya'da bölgesel bütünleşme çabalarının yetersizliği, bölge ülkelerinin ekonomik yetersizliklerinden kaynaklanmıştır. Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ise, özellikle yükselen iki güç Çin ve Rusya ile beraber bu bölgesel bütünleşme çabalarının etkinleştiğini ve ne siyasi ne de ekonomik anlamda yetersiz kalan bir girişim olmadığını göstermektedir.

Şanghay İşbirliği Örgütü bundan yirmi yılı aşkın bir süre önce, Sovyetler Birliği ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında başlayan sınır ihtilaflarının çözümü sürecinde (Hessbruegge, 2004; s. 2) doğal bir gereksinim olarak meydana çıkan bir teşebbüs olmuştur. Bu tür bir gereksinim, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşan yeni devletlerin çoğu tarafından da hissedilmiştir.

Kuruluş aşamasında her ne kadar terörizm ve bölgesel ayrılıkçı hareketlerle mücadele edecek olan bir güvenlik grubu olarak algılanmış olsa da, ŞİÖ, en geç 11 Eylül 2001 saldırılarıyla birlikte hedef ve kapsamını genişletmiş, bölgesel ekonomik güç olma yolunda, kendi bünyesindeki sosyal gelişimi de hızlandırarak, dikkate değer mesafeler kaydetmiştir. Ancak asıl önemli olan, Şanghay İşbirliği Örgütü'nün, uluslararası ilişkiler teorisyenlerinin etkin bölgesel bütünleşme (*effective regional integration*) olarak adlandırdıkları bir oluşumun yapısal gereksinimlerini asgari derecede karşılamakta olduğudur. Farklı siyasi sistemler, iktisadi koşullar ve ekonomi politikaları bölgeselleşmeyi her ne kadar daha az etkin kılmakta veya yavaşlatmaktaysa da, nispi bir başarının elde edilebilmesinin önünde bir engel de bulunmamaktadır. Bu, Şanghay İşbirliği Örgütü için de geçerlidir.

Bölgesel bütünleşme çabalarını etkinleştiren bir başka önemli unsur ise ortak güvenlik çıkarları ve politikalarıdır. Bu tür ortak çıkarlar, bölgeselleşmenin içinde yer alan devletleri, olası farklılıklara rağmen, siyasi uyuma da yakınlaştırabilir. Bunun için bölgesel bütünleşmeler salt ekonomik uyum kriterlerine dayanılarak da değerlendirilmemelidir. Hem askeri hem ekonomik anlamda ortak güvenlik, tehdit ve risk, bölgesel bütünleşmelerde yer alan ülkeler tarafından farklı bir şekilde algılanabilmektedir. Ancak siyasi uyum düzeyi ne kadar gelişim gösterirse, bölgesel bütünleşme çabaları da daha büyük oranda etkinlik kazanır.

Bütünleşme herşeyden önce, iletişim, farklı ihtiyaç algılamaları, siyasi ve ekonomik hassasiyetler gibi önemli faktörleri içeren dinamik bir süreç olarak anlaşılmalıdır. Böyle bir sürecin ilerleyebilmesi için, müşterek sorun ve/veya belli bir ölçüde siyasi değerler algılamasının bulunması gerekmektedir. Örneğin, sorunların barışçıl yöntemlerle çözülmesi ilkesinin, bütünleşmeye taraf her aktör için geçerliliği olması gerekir. Bunun yanında karşılıklı güvensizliklerin ortadan kaldırılabilmesi için de, bütünleşme sürecinde aktörler arasında bir güç dengesinin oluşması hedeflenmeli ve gerçekleştirilmelidir. Rusya ve Çin, Şanghay İşbirliği Örgütü bünyesinde iki etkin aktör olarak bu güç dengesini bir dereceye kadar sağlayabilmektedirler. Ancak her iki devlet de, diğeri daha üstün bir konuma gelmesini engelleme dürtüsüyle, açıkça telaffuz edilmeyen bir

güvensizliği de ortaya koymuş bulunmaktadır. Sonuç itibarıyla Rusya ve Çin, aralarındaki sınır ihtilaflarını ortadan kaldırmakla birlikte, karşılıklı güvensizliği asgari düzeyde tutabilmekte ve oluşan bu işbirliği ruhunu da ŞİÖ'ne yansıtılabilmektedir. Bu ise, ŞİÖ'nün kurumsallaşma sürecini başarılı bir biçimde yürütebildiğinin (Huasheng, 2006; s. 105) bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Örgüt içindeki güvenliği ve bölgesel ekonomik işbirliğini artırabilmek ise, Çin ve Rusya'nın bu alanlarda sağlayacağı kaynaklara bağlıdır.

Şanghay İşbirliği Örgütü'nün gelecek için kendine nasıl bir yön tayin edeceği, örgütün kurumsal gelişimi henüz sürdüğünden, kesin bir şekilde ifade edilemez. Yani ŞİÖ'nün Batı ve NATO karşıtı bir devletler topluluğuna dönüşüp dönüşmeyeceği ya da genişleyip Batı'yla gevşek bir bölgeselleşme temelinde entegrasyonu hedefleyip hedeflemeyeceği, değişken uluslararası konjonktüre ve bu konjonktürün Orta Asya coğrafyasına olan yansımalarına bağlı olacaktır. Aynı ölçüde, örgütün iç gelişimi de önem taşımaktadır. Herşeyden önce ŞİÖ'nün olası bir genişlemesinin beraberinde getirebileceği kurumsal ve belki de siyasi karmaşıklığın sorgulanması gerekmektedir. ŞİÖ'nde gözlemci üye statüsünde bulunan bazı ülkeler tam üyelik istemektedirler. Bu ülkeler ve ŞİÖ üyeleri arasında halen bir takım siyasi anlaşmazlık konuları vardır. Örgütün olası bir genişlemesi halinde, başka bölgesel bütünleşme projeleriyle, örneğin Avrupa Birliği ile, "sorumluluk alanı" ("*responsibility zone*") hususunda da anlaşmazlıklar söz konusu olabilecektir. ŞİÖ için, yer aldığı son derece heterojen coğrafyada uzun vadede kendi temellerini sağlamlaştırabilmesi ve muhafaza edebilmesi en zor görev olarak görünmektedir. Tüm bu düşünceler doğrultusunda, Şanghay İşbirliği Örgütü bağlamında, küresel ve bölgesel aktörlerin Orta Asya karmaşık ilişkiler ağındaki konumlarının ve çıkarlarının ne olduğu sorusunun cevaplandırılması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada, bu soruyu cevaplandırmanın yanında, sırasıyla, ŞİÖ'nün kuruluşu, uluslararası bir örgüt olarak amaçladığı ve hedefleri, kendi bünyesinde barındırdığı iç ihtilafları ve tek süper güç Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya bölgesinde algılanışı da değerlendirilmiştir.

2. ŞİÖ' NÜN KURULUŞU: AMAÇ VE HEDEFLER

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreçte, o bölgedeki güvenlik işbirliği imkanları ilk başta sınırlı görünmekteydi. Post-Sovyet döneminde oluşan ve 1999'da Özbekistan'ın çekilmesiyle birlikte daha da zayıflayan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) Kollektif Güvenlik Antlaşması (*Collective Security Treaty of the Commonwealth of Independent States - Tashkent Treaty*) ile Şanghay İşbirliği Örgütü'nün (ŞİÖ) dışında, güvenlik ilişkilerini düzenleyen gerçek bir mekanizmanın meydana getirilememesi, 1990'lı yıllarda, özellikle Rusya ve Çin gibi büyük güçlerin yer aldığı ŞİÖ'nün kurumsallaşmasını bir zaruret haline getirmiştir.

1996 yılında Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Devlet Başkanları'nın katılımıyla gerçekleştirilen Şanghay Zirvesi'nde, adigeçen ülkeler, aralarındaki sınır ihtilaflarını giderebilmek için güven artırıcı önlemlerin alınmasını

(Gorshkov, 2006; s. 38-42) ve karşılıklı olarak sınır bölgelerindeki askeri birlik sayısının düşürülmesini karara bağlamışlardır (Hessbruegge, 2004; s. 2). Bir antlaşma şekli alan bu kararlar (*Treaty on Deepening Military Trust in Border Regions*) (Tolipov, 2004; s. 1), ertesini yıl, artık “Şanghay Beşlisi” (“*Shanghai Five*”) olarak adlandırılmış olan kurucu grubun ikinci devlet başkanları düzeyindeki 1997 Moskova Zirvesi’nde imzalanan *Treaty on the Reduction of Military Forces in Border Regions* ile yeniden vurgulanıp teyit edilmiştir (Craig, 2003; s. 12). Bunun sonucunda, 11 Eylül terör saldırılarından sadece üç gün sonra, Orta Asya’da etkin bir bölgesel güç konumuna gelen Şanghay İşbirliği Örgütü, bölge ülkelerinin, sınır ihtilafları, silahsızlanma, güven tesisi, bölge istikrarı ve ticari ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi gibi konuları ele aldıkları bir diyalog sürecinden meydana gelmiştir (Austin, 2002; s. 4).

Daha önce (Haziran 2000’de), diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri gibi nispeten zayıf bir ekonomiye sahip olan Özbekistan’ı da bünyesine katan ŞİÖ, Nisan 1997’den bu yana sınır güvenliğini artıracak, bölücü ve köktenci unsurların üye ülkelerde bannabilmesini engelleyecek önlemler almakta (Gladney, 2001; s. 10) ve bölgedeki etkinliğini artırma çabasında olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi diğer aktörlerin dikkatini üzerine çekmektedir. Bunları yaparken, bölgeye yönelik çeşitli çok taraflı işbirliği imkanları arayışı ve çalışmalarını da yoğunlaştırarak sürdürmektedir. ŞİÖ bugünkü şekli itibarıyla coğrafi anlamda tüm Avrasya kıtasının %60’ını kapsamakta ve böylece en büyük bölgesel örgütlerden biri olarak dünya siyaset sahnesinde yerini almaktadır (Bailes ve diğerleri, 2007; s. 3). Bu oranın 30 milyon kilometrekareye tekabül etmesiyle birlikte, ŞİÖ, gözlemci üyeleriyle birlikte, dünyanın nüfusunun yarısına yakınına da içinde barındırmaktadır (Zeb, 2005; s. 56).

ŞİÖ, ekonomik, askeri ve diplomatik ilişkilerin çeşitlendirilmesinin yanında, ticaret, kültür ve bölge güvenliği alanlarındaki işbirliğini de artırmayı amaçlamaktadır. Özellikle bölge güvenliği konusunda, ŞİÖ üyeleri düzenli olarak uluslararası güvenlik konjonktürü gibi meseleleri ele alıp görüş alışverişinde bulunmaktadır. Bundan çıkarılacak sonuç, çalışmanın bir başka bölümünde de görüleceği üzere, ŞİÖ ülkelerinin ortak tehdit algılamaları ölçüsünde, bölgeye yönelik saptanan tehditlere karşı koyma ihtiyacını ifade etmekte olduklarıdır. ŞİÖ’nün bölge güvenliği hususlarına verdiği önem, üye devletlerin, devlet başkanları düzeyinde gerçekleşen yıllık toplantıların yanında, savunma bakanları düzeyinde de bu tür zirvelerin düzenlenmesi konusunda mutabakata varmış olmalarından anlaşılmaktadır. Sağlanmış olan bu mutabakatı somutlaştırmak amacıyla, daha sık olarak ortak tatbikat ve askeri eğitim programlarının tertiplenmesi yönündeki talepler üye ülkeler tarafından dile getirilmektedir. Aynı şekilde, barış operasyonlarında bilgi değişiminin sağlanması, bölge güvenliği konusunda ortak konferansların düzenlenmesi ve farklı değişim programlarının hayata geçirilmesi gibi gündem maddeleri de ŞİÖ üyeleri tarafından gerekli görülmektedir.

Tüm bu askeri ağırlıklı niteliklere rağmen, ŞİÖ üyeleri, bir askeri ittifak teşkil etmediklerinin ve üçüncü ülkelere yönelik bir girişim oluşturmadıklarının altını çizmektedirler (Yuan, 2003; s. 134). Ancak yine de, Moğolistan, Pakistan,

Hindistan ve İnan gibi devletleri de ayrıca gözlemci (Laumulin, 2006; s. 7; Norling ve Swanström, 2007; s. 429; Zeb, 2006; s. 51; Cohen, 2006; s. 1) ve potansiyel üye olarak içinde barındıran ŞİÖ, özellikle ABD'nin yer almadığı bölgesel güvenlik bağlamında kurulan işbirliği mekanizmaları açısından geleceğe dair bir örnek teşkil edebilir.

3. DUŞANBE DEKLARASYONU (2000)

Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un da katıldığı ve "Şanghay Beşlisi"nin ("Shanghai Five") "Shanghai Forum"a dönüştüğü 4-5 Temmuz 2000 tarihleri arasında Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de düzenlenen 5. Yıllık Zirvesi'nde, grup içerisindeki genel işbirliğinin geliştirilmesi çabalarının yanında, örgütün yeni hedef ve amaçlarının tespit edilmiş olduğu göze çarpmaktadır (Melville ve Shakleina, 2005; s. 147-163). Bu bağlamda "Şanghay Beşlisi", yeni ve kapsamı genişletilmiş ortak hedef ve amaçları doğrultusunda, bir dışa yönelme eğilimini ilk defa çok belirgin bir şekilde Duşanbe Zirvesi'nde ifade etmiştir (Wacker, 2001; s. 19).

Zirve'nin bitiminde imzalanan Duşanbe Deklarasyonu'nun giriş bölümünde, "Şanghay Beşlisi'nin" bölgesel ve küresel barışa, güvenliği ve istikrarı korumaya önemli katkılarda bulunduğunu, diplomatik ve bölgesel işbirliğini artırdığını (Li ve diğerleri 2008; s. 132) ve bu girişimlerinin sonucunda da, uluslararası topluluk üzerinde olumlu etkiler yarattığını belirtmektedir (The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000). Bu genel durum tespitinden sonra deklarasyonun ayrıntılarına girmekte fayda görülmektedir.

Duşanbe Deklarasyonu'nun ikinci maddesinde, tarafların Orta Asya bölgesine olan ilgileri özellikle vurgulanmaktadır (Article 2 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000). Bu coğrafi vurgu, Orta Asya'nın, bugünkü adıyla ŞİÖ için ne denli önemli olduğunun altını çizmektedir. Taraflar aynı maddede, bu bölgede meydana gelebilecek her türlü krize, tehlikeye ve dış müdahalelere karşı koyacaklarını ve bölgenin jeopolitiğini de göz önünde bulundurarak, siyasi, diplomatik, ticari, ekonomik, askeri ve diğer alanlarda işbirliğini, bölgenin güvenliği ve istikrarı için güçlendireceklerini de Deklarasyon'da ifade etmektedirler (Article 2 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000). Bu maddenin en ilgi çekici yanı, örgütün "dış müdahalelere" karşı koyacağını ve bu bağlamda örgüt içinde askeri işbirliği imkanlarının da kuvvetlendirilmesinin öngörüldüğünü belirtmekte olduğudur. Dış müdahale deyince akla ilk gelen, bölgeye Afganistan üzerinden müdahil olan NATO ve ABD'dir.

ŞİÖ üyelerinin, küresel güç unsurları olan NATO ve ABD'nin Orta Asya bölgesindeki etkisini azaltması ve hatta uzaklaştırması, örgütün en önemli hedefleri arasında sayılabilir. ŞİÖ'nün bir adım daha öteye giderek, ABD'nin dünyadaki tek süper güç olduğu savına karşılık, çok-kutuplu bir dünya düzeninin gerekliliğine işaret etmesi ve üye ülkelerin, çok-kutupluluğu ABD "hegemonyasına" veya "ülke gruplarının monopollerine" karşı bir alternatif olarak görmesi (Tolipov, 2004; s. 4-5), zaman zaman, özellikle ABD-Rusya ve ABD-Çin ilişkilerini gerginleştirmiştir. Bu gerginlikler kendini en çok ABD'nin Avrupa'nın Rusya sınırına yakın bölgelerinde ve Asya-Pasifik (örneğin Çin-Tayvan gerginliği) bağlamında "blok/ittifak" temelli füze savunma sistemleri konuşlandırma teşebbüslerinde göstermektedir. Özellikle ABD'nin 3 Ekim 1972 tarihinde Sovyetler Birliği ile imzalamış olduğu Anti-Balistik Füze Sistemlerinin Sınırlandırılması Antlaşması'ndan (*Treaty on the Limitation of the Deployment of Anti-Ballistic Missile Systems - ABM*), Antlaşma'nın XI'ncı maddesinin 2'nci fıkrasına dayanarak, 13 Haziran 2002'de tek taraflı olarak çekildiğini açıklaması, ABD-Rusya ilişkilerinde yeni bir güvensizlik ortamı hazırlamıştır. ABD'nin bu Antlaşma'dan çekilmesiyle, bu ülkenin kendi toprakları dışında balistik füze savunma sistemleri kurabilmesi bundan böyle mümkün olabilecektir. Nitekim, eski ABD başkanı George W. Bush hükümetinin, füze kalkanı projesi kapsamında, Çek Cumhuriyeti'nin başkenti Prag'ın güneybatısına bir radar sistemi yerleştirme planı ve bu sistemin bir parçası olarak da Polonya'da on adet füzesavar konuşlandırma (Gonzales, 2001; s. 98) girişimleri, bilhassa Rusya'da çok sert tepkilere neden olmuştur. George W. Bush yönetimi, kurulacak olan sistemin kendisini ve Avrupa'yı İran'ın olası bir füze saldırısına karşı koruyacağını öne sürmüştür. Ancak Rusya eski Devlet Başkanı Vladimir Putin'in, kendi sınırlarına yakın bölgelerde kurulması düşünülen ABD üslerine şiddetle karşı olduklarını ve gerektiği takdirde de Polonya'da kurulacak bir sistemi vurabileceklerini açıklaması, başta Varşova'da olmak üzere, Avrupa Birliği üyelerinde endişe yaratmıştır. Putin ayrıca, ABD'nin füze kalkanı projesinin gerçekleştirilmesinin, yeni bir silahlanma yarışına bir nükleer krize yol açacağına işaret etmiştir (Kunze ve Bohnet, 2007; s. 19-20).

Duşanbe Deklarasyonu'nun sekizinci maddesinde, 1972 *ABM*-Antlaşması'nın korunması ve hükümlerinin titizlikle gözetilmesi gereği özellikle vurgulanmaktadır (Craig, 2003; s. 8). Aynı maddede, Asya-Pasifik bölgesinde anti-balistik füze sistemlerinin konuşlandırılmasının, bölgedeki istikrar ve güvenliğin bozulmasına yol açabileceği de ifade edilmektedir (Murphy, 2006; s. 4). Maddenin bu kısmında, Asya-Pasifik bölgesinde etkin bir güç olan Rusya Federasyonu'nun yanında, Çin Halk Cumhuriyeti'nin de özel hassasiyetleri ön plana çıkmaktadır. Bölgede anti-balistik füze sistemlerinin konuşlandırılmasının silahlanma yarışına yol açacağı belirtilen maddede ayrıca, Duşanbe Deklarasyonu'na taraf ülkelerin, Çin'in Tayvan'ın herhangi bir devletin füze kalkanı planlarına herhangi bir şekilde dahil edilmesi muhalefetine destek verdikleri de yer almaktadır (Murphy, 2006; s. 4). Deklarasyon'un dokuzuncu maddesinde taraf ülkeler bu sefer, 1968 Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nın (*Non-Proliferation Treaty - NPT*) nükleer silahların yayılması tehdidini sınırlandırmada ve kontrol altına almada etkin bir vasıta olduğuna ve

NPT sayesinde nükleer çatışma olasılığının azaltıldığına işaret ederek, bu antlaşmanın evrensel bir bakış açısı çerçevesinde algılanması gerektiğini ima etmektedir (Article 9 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000).

Silahsızlama konularına hususi bir önem atfeden Duşanbe Deklarasyonu'nun onuncu maddesinde ayrıca, Özbekistan'ın Orta Asya'ya yönelik Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bölge (*Zone Free from Nuclear Arms - ZFNA*) girişimine de tüm ŞİÖ üyelerinin desteği açıkça belirtilmekte ve imzalanacak bir *ZFNA*-Antlaşması'nın, *ABM* ve *NPT* türü antlaşmaların pratik, prensip ve parametrelerine uygun bir şekilde tasarlanması gerektiğinin altı çizilmektedir (Wacker, 2001; s. 18).

2000 Duşanbe Zirvesi'nde uluslararası güvenlik sorunlarının yanında, özellikle Birleşmiş Milletler'in (BM) rolü de, en önemli gündem maddelerinden birini oluşturmuştur. BM'nin ve BM Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) otoritesinin güçlendirilmesi meselesi bilhassa Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ve Rusya Federasyonu temsilcileri tarafından dile getirilmiştir. Bu bağlamda, Zirve'de, örneğin dönemin ÇHC Devlet Başkanı Jiang Zemin, BM Şartı'nın hükümlerine kati surette riayet edilmesinin gerekliliğine ve böylece BMGK'nin de meşruiyetinin dikkate alınması zorunluluğuna işaret etmiştir (Tolipov, 2004; s. 7). Bu son noktanın hususiyetle belirtilmiş olması, Pekin ve Moskova'nın BMGK'nde birer daimi üye olarak veto hakkına sahip olmalarına ve Konsey'in mutlak onayı olmadan kuvvet kullanımı ve tehdidine karşı çıkmalarına dayanmaktadır (Article 7 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000), ki BMGK'nin karar verme mekanizması da aslen bu yöndedir. Sonuçta, Duşanbe Deklarasyonu'nda, Rusya ve Çin başta olmak üzere, tüm ŞİÖ üyeleri küresel ve bölgesel kararların hiçbir devletin ve/veya devlet gruplarının güttüğü çıkarların tekelinde olmaması gerektiği yönündeki tavırlarını Deklarasyon'un yedinci maddesinde, ülkelerin, "insani müdahale" ve "insan haklarını koruma bahanesiyle" başka ülkelerin içişlerine karışmalarına karşı muhalefetlerini ise altıncı maddede açık bir biçimde ifade etmektedirler (Bailes, 2007; s. 13). ŞİÖ devletleri, Duşanbe Deklarasyonu'nun 19'uncu maddesinde ise, aralarındaki işbirliğinin şeffaf, işbirliği programlarının ve projelerinin de başka ülkelere açık olduğu ve bu işbirliğinin, üçüncü ülkelere karşı bir girişim teşkil etmediği de vurgulanmaktadır (Article 19 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000).

ŞİÖ'nün 4.-5. Temmuz 2000 yılında Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de düzenlenmiş olan 5. Zirvesi'nde, bölgesel güvenlik ve istikrar, uluslararası terörizmle mücadelede işbirliği, köktencilik (fundamentalizm) ve sınır konularının

yanında, yeni hedef ve amaçlarının genişletilmesi ve örgütün dışa yönelme çabaları gibi hassas meseleler de somut gündem maddeleri arasında yer almıştır. Ulusal bağımsızlıkların, egemenliklerin, toprak bütünlüğü ilkesinin ve sosyal istikrarın korunmasına özel vurguda bulunulmuştur (Article 6 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000). Bu anlamda, siyasi, diplomatik, ticari, ekonomik, askeri ve teknik alanda daha derin bir işbirliğinin gerekliliği üzerinde durulmuştur (Article 2 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000).

ŞİÖ, Duşanbe Deklarasyonu'yla, bir yandan yukarıda belirtilen önlemleri alırken, öte yandan da örgütün kurumsal gelişmesi yönünde de başarılı adımlar atabilmiştir. Bu anlamda, örneğin Ortak Teftiş Grubu'nun (*Joint Control Group*) ve üye ülkeler arasındaki istihbarat işbirliğinden sorumlu "Bişkek Grubu"nun (*Bishkek Group*) oluşturulmuş olması ve Ulusal Koordinatörler Koseyi'nin (*Council of National Coordinators*) kurulmasının desteklenmesi, kurumsallaşma yolunda önemli mesafelerin katedildiğinin somut göstergelerindendir (Article 18 of The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan, 06.07.2000).

Son olarak, Duşanbe Deklarasyonu'nda öngörülen diğer işbirliği alanları aşağıdadır:

- Güven artırıcı önlemler (*Confidence Building Measures - CBMs*) / Madde 3
- Yasadışı suç örgütleri, uyuşturucu ve silah kaçakçılığıyla mücadele / Madde 5
- Ortak askeri tatbikatlar / Madde 5
- Üye ülkelerdeki demokratik kurumların geliştirilmesi / Madde 12

Tüm bu başarılı işbirliği örneklerine ve örgütsel derinleşme çabalarına rağmen, ŞİÖ, ikili ilişkilerden kaynaklanan bir takım iç çekişmeleri de bünyesinde barındırmaktadır. Aşağıda, bu ihtilaflı ilişkilerin lokalize edilmesi ve boyutlarının kapsamının irdelenmesi hedeflenmektedir.

4. İÇ İHTİLAFLAR

Yukarıda da değinildiği gibi, ŞİÖ üye devletleri arasında, komünizm sonrası değişim ve arayış sürecinde bulunan Orta Asya'daki çeşitli jeopolitik çıkarlardan, ikili ilişkilerden, bütçe ve güç politikalarından kaynaklanan ve örgütün çoktarafli bir bölgesel işbirliği mekanizması olarak gelişimini engelleyen bazı iç ihtilaflar mevcuttur. Özellikle 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından ABD'nin askeri (Afganistan'daki *Operation Enduring Freedom*) ve diğer uluslararası aktörlerin

bölgesel etkinliğinin artmasından sonra, ŞİÖ'nin iç dinamiklerinde de, farklı dış politika uygulamalarından kaynaklanan çelişkiler meydana gelmiştir. Ekim 2001'de Afganistan'da başlayan savaşta, örgütün üyeleri, örneğin askeri konularda, birbirinden farklı tepkiler sergileyip, ABD'nin önderliğinde oluşturulan terörizme karşı koalisyonunda bağımsız roller üstlenmişlerdir. Bunda, Orta Asya devletlerinin olası bir bölgesel Rus-Çin himaye ve şekillendirme politikasına karşı bir denge unsuru oluşturma çabası da etkili olmuştur. Böylece ŞİÖ'nün bölgede etkin bir aktör olarak hareket edebilmesi gerçekleşmemiştir. Buna ilaveten, örgütün en önemli iki aktörü olan Çin ve Rusya her ne kadar son on yıl içerisinde ortak çıkarları doğrultusunda ilişkilerini geliştirmiş olsalar da, aralarında bazı konularda halen karşılıklı bir şüpheyle yaklaşım söz konusu olabilmekte, genelde üçüncü ülkelerle ilişkiler (Hindistan, Pakistan, Afganistan) gibi önemli konularda ihtilaflar meydana gelmektedir. Sınır anlaşmazlıkları alanında çok önemli ilerlemelerin kaydedilmiş ve yasadışı faaliyetlere (terörizmle mücadele ve uyuşturucu kaçakçılığı) karşı işbirliğinin ileri bir düzeye varmış olmasına rağmen, Pekin ile Moskova arasında ve genel olarak ŞİÖ bağlamında bir stratejik ortaklığın varlığından bahsetmek yanıltıcı olabilir.

Rus analist Dmitri Trofimov ŞİÖ'nün, varlığını istikrarlı bir şekilde sürdürülebilmesini, örgütün iki büyük gücü Rusya ve Çin'in, ortak çıkarları doğrultusunda çok taraflı ilişkilerinden de faydalanarak, ŞİÖ'ne mensup diğer üyelerle olan ikili ilişkilerini güçlendirebilmeleriyle koşullandırmakta (Tolipov, 2004; s. 3). Soğuk Savaş dönemi sonrası Orta Asya'da oluşan ve bugün ŞİÖ içerisinde yer alan yeni bağımsız devletler tek taraflı bir bağımlılığı mümkün olduğunca önlemeye çalıştıklarından, büyük güçleri, kullanabilecekleri imkanlar ölçüsünde kendi çıkarlarına uygun bir şekilde manipüle etmeyi çabalamaktalar. Ancak bölgedeki güvenliklerini sağlayabilmek için de, örneğin Rusya ve ÇHC'yle ilişkilerini sağlam tutmaları gerekmektedir. Yine de, ŞİÖ çerçevesinde Rusya ve Çin, diğer üyelerle ilişkilerini kendi ortak çıkarlarına dayanarak güçlendirirken, örgütün istikrarını da gözeterek, Orta Asya'da etkinleşen bölgesel bütünleşme çabaları çerçevesinde bu yeni devletlerin hassasiyetlerini anlayışla karşılamak zorundadırlar.

Aşağıda, ilk başta örgütün ana aktörleri olan Çin ve Rusya arasındaki ikili ilişkiler, aralarındaki ihtilaflı konular ve bu iki aktörün bölgesel çıkarları incelenecektir. Böylece ŞİÖ bağlamında bölgesel bütünleşmenin karşısındaki temel sıkıntılar tespit edilecektir.

Şanghay İşbirliği Örgütü çerçevesinde Çin ile Rusya arasında yaşanan en önemli sorunlardan birisi, örgütün genişlemesiyle ilgilidir. Çin, özellikle bölgedeki ekonomik üstünlüğünü muhafaza edebilmek ve bu maksatla da kendine yeni pazarlar sağlayabilmek, bölgesel ticaret ve yatırım olanaklarını kolaylaştırmak için, örgütün genişlemesinden yana bir siyaset izlemektedir (Cohen, 2006; s. 53-54). Moskova ise, muhtemel bir genişlemenin, bölgedeki Rus güç ve etkisini sulandıracağı ve yeni düşmanlıklar yaratabileceği düşüncesiyle, örgütün yeni üye alımına sıcak bakmamaktadır (Cohen, 2006; s. 54). Ayrıca, Rusya, doğalgaz ve petrol geçişleri konusunda elinde bulundurduğu

tekeli, ŞİÖ vasıtasıyla daha da güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Cohen, 2006; s. 54).

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Avrasya bölgesinde ŞİÖ üzerinden oynadığı rol ile ilgili farklı görüşler gündeme getirilmektedir. Ariel Cohen, Çin'in ŞİÖ aracılığıyla siyasi anlamda yeni bir Avrasya düzeninin oluşumu ve bu bağlamda da bölgedeki ABD askeri gücünün azaltılması doğrultusunda bir politika güttüğünü ileri sürmektedir (Cohen, 2006; s. 54). Ne var ki bu politika, 11 Eylül saldırıları sonrasında, özellikle Rusya'nın da ikna olmasıyla beraber, Afganistan'daki askeri harekati düzenleyebilmek için Orta Asya'ya ABD birliklerinin üslenmesiyle zayıf kalmıştır. Rusya, ABD askerlerinin bölgeye yerleşmesi konusunda her ne kadar isteksiz davranmış olsa da, Çin bu husustaki memnuniyetsizliğini ifade etmekte gecikmemiştir. Bu memnuniyetsizlik ifadesi, ŞİÖ üye ülkelerinin birbirleriyle olan ikili ilişkilerine de doğal olarak olumsuz yansımıştır. En geç Irak savaşının başlamasıyla birlikte, örgüt üyeleri bu sefer daha büyük bir bütünlük içerisinde savaşa ve savaşı destekleyen diğer Batı devletlerine karşı muhalefetlerini dile getirmeye başlamışlardır.

Irak Savaşı'nın başından itibaren Çin, özellikle ekonomik alanda etkin tedbirler almaya başlamıştır. İktisadi işbirliğini artırmakla beraber, ağırlıklı olarak bölgedeki doğal kaynaklara yönelmeyi tercih etmiştir (Cohen, 2006; s. 55). Bu konjonktürde, Çin, 'içe dönük' politikalara öncelik vermeye başlamıştır. Böylece ÇHC, Orta Asya ülkelerine terörizmle mücadele alanında desteğini artırmış, Rus-Çin stratejik ortaklığını geliştirme çabalarında bulunmuştur (Cohen, 2006; s. 55). Bu çabaların somut bir sonucu olarak 2002 yılında Kırgızistan'la ortaklaşa bir terörle mücadele tatbikati gerçekleştirilmiş, bu tatbikatın onaylanması yönünde ŞİÖ devletlerinin Savunma Bakanları Moskova'da (Mayıs 2002) bir anlaşmaya imza atmıştır (Cohen, 2006; s. 60).

Son olarak Rusya ile Çin, ŞİÖ'den çıkarları açısından karşılaştırılacak olurlarsa, Çin'in, ŞİÖ içindeki özel konumundan dolayı ve ABD ve AB'yle daha iyi ilişkiler sürdürme çabası içinde olduğu da göz önünde bulundurulursa, Batı için bir aracı olarak daha avantajlı bir konumda olduğu söylenebilir (Guang, 2007; s. 47).

5. ABD'NİN BÖLGEDEKİ ALGILANIŞI

ABD'nin Orta Asya bölgesindeki olumsuz algılanışıyla ilgili olarak, iki büyük güç Rusya ve Çin'in ABD'nin "hegemonyasına" tepkisel yaklaşımları ve uygulamaya çalıştıkları karşıt politikalar dikkat çekmektedir. Bu karşıt politikaların temel amacı, ABD'nin bölgedeki etkinliğini geneli itibarıyla azaltmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda Şanghay İşbirliği Örgütü uluslararası bir girişim olarak hem Rusya hem Çin için, ABD'nin bölgedeki etkinliğini azaltmaya yönelik ortak politikaların oluşturulması açısından, şimdilik mütevazı bir girişim gibi görünse de, uygun bir platform olduğu açıktır. Bu karşıt politikaların en somut olanlarından biri, eski ABD Başkanı George W. Bush yönetimince başlatılan Üçüncü Körfez Savaşı'na karşı sert bir muhalefet göstermek olmuştur.

Şanghay İşbirliği Örgütü'nün dinamiklerini artırma çabalarının yanında, özellikle Çin'in ve Rusya'nın, George W. Bush döneminde iyice şekillenmeye başlayan ABD ünilateralizmi karşısında kendi konumlarını güçlendirme girişimleri de göze çarpmaktadır. Burada, Rusya ve Çin'in çok kutupluluktan ziyade, ABD ünilateralizmi karşısında az kutupluluğu, yani sadece ABD, Çin ve Rusya güç odaklı, başka potansiyel aktörleri devre dışı bırakan bir dünya düzenini tercih ettikleri söylenebilir. Çin ile Rusya'nın Şanghay İşbirliği Örgütü'nü de kapsayan stratejik ortaklığı bu çerçevede algılanmalıdır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, ŞİÖ'nün ABD'nin Orta Asya'daki etkinliğine karşı koyabilme kapasitesi sınırlıdır. Bu sınırlı karşı koyabilmeye, en azından şu aşamada, Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan'daki devrimler sonrasında daha da pekişen Çin-Rusya stratejik işbirliği de dahildir. ABD'nin bölgedeki etkinliği ve Çin-Rusya stratejik ortaklığının sonuçları ise yeni seçilen ABD başkanı Barack Obama'nın Afganistan ve Pakistan politikasına endekli olduğu söylenebilir. Rusya ve Çin'in dışında, diğer ŞİÖ üyeleri Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan da ABD'nin bölgedeki askeri gücünden duydukları rahatsızlığı ve kuşkuyu dile getirmiş, ABD güçlerinin bölgeden çekilmesiyle ilgili somut bir tarihin açıklanmasını istemişlerdir.

ABD'nin yeni başkanı Barack Obama'nın Afganistan'daki Taliban örgütünün ılımlı kanadıyla diyalog içerisine girme ihtimali, bölgeye yönelik Amerikan politikasında yumuşamanın ve etkinliğin azalmasının bir ilk sinyali olarak algılanabilir. Bunun karşılığında ABD, bölgedeki etkinliğini belirli bir düzeyde istikrarlı tutabilmek amacıyla, ASEAN, APEC gibi bölgesel işbirliği örgütleriyle ve bir başka bölgesel güç olan Hindistan'la hem ikili hem çok taraflı ticari ilişkilerini daha da geliştireceği kuvvetle muhtemeldir.

6. SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılması, özellikle Orta Asya bölgesinde bir güvenlik boşluğunun oluşmasına sebep olmuştur. Bu boşluğu doldurabilmek maksadıyla bir ilk girişim olarak, özellikle Rusya Federasyonu'nun inisiyatifi ve bölgede yeni oluşan devletlerin iştirakiyle Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) oluşturulmuştur. BDT'nin zamanla Orta Asya'daki güvenlik boşluğunu doldurmada yetersiz kalmasıyla birlikte, daha güçlü ve bölgedeki istikrarı korumada daha iddialı bir oluşumun ihtiyacı hissedilmiştir. Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Orta Asya'daki güvenlik ilişkilerinin düzenlenmesi gereği ve zaruretinin doğal bir sonucu olarak meydana gelmiştir.

Bölgedeki güvenlik ilişkilerini düzenlemek amacıyla Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Devlet Başkanları 1996 yılında Şanghay'da toplanmışlardır. Bu toplantıda, örneğin sınır bölgelerindeki askeri birliklerin sayısının azaltılması gibi, güven artırıcı önlemler karara bağlanmış ve katılımcı ülkeler tarafından kabul edilmiştir. Bu çerçevede Kollektif Güvenlik Antlaşması (*Collective Security Treaty of the Commonwealth of Independent States - Tashkent Treaty*), oluşumun ilk resmi dokümanı olarak kabul edilmiştir. Ertesi yıl

düzenlenen Moskova Zirvesi'nde Kollektif Güvenlik Antlaşması *Treaty on the Reduction of Military Forces in Border Regions* teyit edilmiş, antlaşmaya taraf olan devletler güvenlik ilişkilerinin düzenlenmesi konusunda iradelerini yeniden ortaya koymuşlardır.

Örgütün 04-05 Temmuz 2000 tarihlerinde Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de düzenlenen 5. Yıllık Zirvesi'nde oluşumun yeni hedef ve kapsamı tespit edilmiştir. Böylece kurumsallaşmanın güçlendirilmesi ve bölgesel bütünleşme çabalarının yoğunlaştırılması hedeflenmiştir. Zirvede imzalanan Duşanbe Deklarasyonu'nda, aynı zamanda örgütün dışa açılımı gerçekleşmiş, bölgesel ve küresel barışa, güvenliğe ve istikrara katkıda bulunulması isteği beyan edilmiştir.

11 Eylül 2001 saldırılarını takiben, ŞİÖ, özellikle sınır güvenliğini artıracak ve bölücü ve köktenci unsurların üye ülkelerde barınabilmesini engelleyecek tedbirler almaya başlamıştır. Böylece bölgedeki güvenlik istikrarını ortak tehdit algılamaları çerçevesinde sağlayabilmek ve sürdürebilmek amacıyla çeşitli işbirliği imkanları arayışına girişilmiştir.

Soğuk Savaş sonrası güvenlik ilişkilerinin düzenlenmesi, değişim ve genel arayış sürecinde, jeopolitik çıkarlardan, ikili ilişkilerden, bütçe ve güç politikalarından kaynaklanan ve Şanghay İşbirliği Örgütü'nün çoktarafli bir bölgesel işbirliği mekanizması olarak gelişimini zorlaştıran iç ihtilaflar da belirlemiştir. Bilhassa 11 Eylül saldırıları sonrası, örgütün iç dinamiklerinde farklı dış politika uygulamalarından kaynaklanan ve henüz oturtulamayan güç dengelerinin bir sonucu olarak ilişkiler meydana gelmiştir. Bu ise ŞİÖ'nün etkinliğini doğal olarak azaltmıştır.

Orta Asya güç dengelerinin oturtulamamasının ana sebeplerinden biri de, Şanghay İşbirliği Örgütü'nün iki merkezi aktörü olan Rusya ve Çin'in, diğerinin daha üstün bir konuma gelebilmesini engelleme dürtüsünden kaynaklanan ve açıkça telaffuz edilmeyen karşılıklı güvensizlik duygusunun mevcudiyetini korumasıdır. Bu karşılıklı güvensizlik duygusuna rağmen, Rusya ve Çin'i doğal bir müttefik kılan ise, tek süper güç konumunda olan Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya bölgesindeki etkinliğini, ABD hegemonyasını, bölgeye dönük kendi ortak menfaatleri açısından ciddi bir tehdit unsuru olarak algılamaları ve buna müştereken tepki göstermeleridir (Dongfeng, 2003; s. 8). Sonuç olarak Rusya ve Çin hem Şanghay İşbirliği Örgütü içinde hem Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı, Orta Asya'daki bölgesel bütünleşme çabalarından da faydalanarak, kendi konumlarını güçlendirme çabası içerisindedirler.

KAYNAKLAR

Austin, Greg (2002): "European Union Policy Responses to the Shanghai Cooperation Organization", European Institute for Asian Studies (EIAS) Publications, December: s. 4.

Bailes, Alyson J. K. (2007): "The Shanghai Cooperation Organization and Europe", *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5(3): 13-18.

Bailes, Alyson J. K., Dunay, Pál, Guang, Pan and Troitskiy, Mikhail (2007): "The Shanghai Cooperation Organization", *Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) Policy Paper*, No. 17: s. 3.

Cohen, Ariel (2006): "After the G-8 Summit: China and the Shanghai Cooperation Organization", *The China and Eurasia Forum Quarterly*, 4(3): 53-54.

Cohen, Ariel (2006): "The U.S. Challenge at the Shanghai Summit", *The Heritage Foundation Web Memo*, No. 1124: 1-3.

Craig, Timothy (2003): "The Shanghai Cooperation Organization: Origins and Implications" (Thesis), *Naval Postgraduate School, Monterey, California*, s. 12.

Dongfeng, Ren (2003): "The Central Asia Policies of China, Russia and the USA, and the Shanghai Cooperation Organization Process: A View from China", *Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)*, October-December 2003, s. 8.

Gladney, Dru C. (2001), "China's National Insecurity: Old Challenges at the Dawn of the New Millennium-Asian Perspectives on the Challenges of China", *Papers from the Asia-Pacific Symposium*, s. 10.

Gonzales, Benjamin Fontaine (2001): "Charting a New Silk Road? The Shanghai Cooperation Organization and Russian Foreign Policy" (Thesis), *University of Oregon*, s. 98.

Gorshkov, Boris (2006): "Shanghai Cooperation Organization: A Paradigm for Geopolitical Determinism", *World Affairs Review*, 1(1): 30-46.

Guang, Pan (2007): "A Chinese Perspective on the Shanghai Cooperation Organization", *SIPRI Policy Paper*, May, No. 17: s. 47.

Hessbruegge, Jan Arno (2004): "The Shanghai Cooperation Organization: A Holy Alliance for Central Asia?", *The Fletcher School Online Journal for Issues Related to Southwest Asia and Islamic Civilization*, Spring 2004, Article 2, s. 2.

Huasheng, Zhao (2006): "The Shanghai Cooperation Organization at 5: Achievements and Challenges Ahead", *China and Eurasia Forum Quarterly*, 4(3): 105-123.

Laumulin, Murat (2006): "The Shanghai Cooperation Organization as 'Geopolitical Bluff?'. A View from Astana", *Russie.Nei.Visions*, No. 12: s. 7.

Li, Yuxin, Ni, Chaojun and Zhao, Xuran (2008): "The Status Quo and Prospects of Regional Economic Cooperation between China's Xinjiang and Neighboring Countries under the Framework of the Shanghai Cooperation Organization", *International Journal of Business and Management*, 3(1): 131-136.

Melville, Andrei and Shackleina, Tatiana (2005): "Russian Foreign Policy in Transition: Concepts and Realities", New York: Central European University Press, s. 147-163.

Murphy, Tim (2006): "East of the Middle East: The Shanghai Cooperation Organization and U.S. Security Implications", Center for Defense Information (CDI), s. 4.

Norling, Nicklas and Swanström, Niklas (2007): "The Shanghai Cooperation Organization, trade, and the roles of Iran, India and Pakistan", *Central Asian Survey*, 26 (3): 429-444.

Tolipov, Farkhod (2004): "On the Role of the Central Asian Cooperation Organization Within the SCO", *Central Asia and Caucasus*, 3: s.1-7.

The Dushanbe Declaration by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, of the People's Republic of China, of the Kyrgyz Republic, of the Russian Federation, and of the Republic of Tajikistan (06.07.2000).

Kunze, Thomas and Bohnet, Henri (2007): "Russische Reaktionen auf die geplanten Militärbasen in Osteuropa", Konrad-Adenauer-Stiftung - Diskussionspapier, August 2007, Washington, Prag, Warschau und Moskau: s. 19-20.

Wacker, Gudrun (2001): "Die "Shanghaier Organisation für Zusammenarbeit" Eurasische Gemeinschaft oder Papiertiger?", SWP-Studie, S 22, Berlin: s. 19.

Yuan, Jing-Dong (2003): "China and the Shanghai Cooperation Organization: Anti-Terrorism and Beijing's Central Asian Policy", *Politologische Studier*, 6(2): 128-139.

Zeb, Rizwan (2006): "Pakistan and the Shanghai Cooperation Organization", *China and Eurasia Forum Quarterly*, 4(4): 51-60.